
РЕЦЕНЗИЯ

С. ЖОЛДАСБАЕВ

ТҮРКІ ДӘУІРІН ТЕРЕҢ ДЕ МАЗМҰНДЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСЫЛҒАН ҮЛКЕН ЖАҢАЛЫҚ

*В статье рассматриваются
китайские источники, описавшие жизни
тюркского периода(VI-X вв.).*

*Makelede Çin kaynaklarındaki türkler
hakkındaki malzenyeler ele alınmıştır (VI-X yy.).*

«Ұлы түркі қағанаты Қытай деректері мен түсініктер» атты бұл кітап 2006 жылы ҚХР Шыңжаң жастар-өрендері баспасынан шыққан. Шыққанына үш жылдай болып кештеу пікір жазылып отыр. Кеш болса да еш болмасын деп жазып отырмыз. Өйткені халқымыздың түшкі тарихын зерттеуде кітапта жазылған Қытай деректері басқа елдердің мағлұматтарына қарағанда құндылығы жағынан өте жоғары. Олай болатын себебі түркілердің рулық, тайпалық, ұлыстық, мемлекеттік дәуірлеу кезінен бастап, Қытай патшаларымен қоян-қолтық қарым-қатынас жасап бірде жеңіп, бірде жеңіліп қатар өмір сүруі. Міне, сол кездегі жағдайлар Қытай патшаларының жылнамаларында жазылып отырған. Олар біз үшін еліміздің түшкі тарихын жазып қалшына келтіруде табылмас, алтынмен тең дүниелер. Әрине бұған дейін де Қытай деректері орыспаға (Н.Я.Бичурин, В.Н.Кюнер, Ю.А.Зуев т.б.) аударылып тарихымыздың түшкі дәуірін зерттеуге себебін тигізген. Ал бұл кітаптың ең басты құндылығы таза қазақша аударылуы. Түркілердің әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы орыспа жеткілікті түсінік берілмейтін терминдердің қытайшадан тікелей қазақшаға аударылуы, мағынасы өз қалшында берілуі түркілердің халқымыздың тікелей, олардың жалғасы екендігі көрсетеді. Әдет-ғұрыптағы ұқсастықтар халқымыздың халық болып қалыптасу тарихының түп-тамыры ғасырлар тереңінде өмір сүрген түріктерде жатқандығын көрсетеді.

Кітапқа Қытай деректерінен 13 жылнама қазақшаға аударылып берілген. Оны аударуға ШҰАР қоғамдық ғылымдар академиясының ғылыми қызметкерлері қатынасқан. Ал кітапты құрастырып деректерді сұрыптау, аудару ғылыми түсініктерді жазу, ономастикалық атаулардың сөздігін дайындау жұмыстарын Шадман Ахметұлы дайындаған.

Кітапта түріктердің түрік атауының пайда болуынан, Ұлы қағанаттық дәрежеге көтерілуіне дейінгі тарихи жағдайлар Қытай деректері бойынша қамтылған. Қытайлар қалыптасқан дағды бойынша түрік атауын «тужюе» деген бір ғана мағыналық атаумен шектелген. Ал түрік атауының аңыздарда айтылуына қарағанда түрік халқының пайда болуы әлдеқайда бұрын болғандығы деректерден байқалады. Мұны деректерде түріктердің өз атымен белгілі болғанға дейін-ақ ұлыс-ұлыстарға бөлініп тұрған.

Жаунама жылнамасының 50 бума 42 баянындағы түркі [1] шежіресінде, түрік сөзінің пайда болуымен әулет есімінің қалай Апына аталғандығы жайлы аңыз келтірілген. Онда өз алдына ұлыс болып отырған бір елді көршілес бір мемлекет талқандап кетеді де халқын түгел қырып, бір 10 жасар баланы баласынып өлтіруге қимай аяғын кесіп, шалғынды кең далаға тастап кетеді. Оны бір қаншық қасқыр етпен асырайды. Бала ержетіп қасқырмен жақындасады. Баланың тірі екендігін естіген жау елінің ханы оны өлтіруге тағы да адам жібереді. Жіберген адам баланың жанындағы қасқырды көріп оны да өлтірмек болады. Алайда қасқыр қашып құтылып бір таудың үңгіріне тығылады. Ол сол үңгірде он ұл туады. Әрқайсысының өз науғасы болады. Апынын - солардың бірінің науғасы еді. Олар өсіп ержетіп үңгірден шығып нөнелерге (аварларға Қазақстан тарихының академиялық басылымының I т. 296 б. осылай аталған) бағынады. Алтынтаудың күнгеін мекен етіп (Қазақстан тарихының академиялық басылымының I т. 296 б. осылай аталған), нөнелерге (аварларға) темірші болды. Кітаптың бірінші бетіндегі Қытай суретшілерінің салған түркі теміршілерінің суреті, Қазақ теміршілерінің темір ұстаханаларынан ешбір айырмашылығы жоқ. Біз мұндай ұстаханаларды Жетісу жерінде жүргізілген палеоэтнографиялық зерттеу кезінде қазақ қыстауларының жанынан тауып зерттегенбіз. Алтынтаудың пішіні дулығаға келіңкірейтін еді. Олар өз тілдерінде дулығаны «түрік» дейтін. Осылайша бұл сөз олардың халық атауы болып қалған.

Дәл осы дерек Суйнама жылнамасының 84 бума 49 баянында түрік [1. 65-66] шежіресінде қайталанады. Бірақ мұндағы бір ерекшелік «он ұлдың біреуінің есімі Апына еді. Ол өте ақылды болғандықтан оны хан көтерген. Ол өзінің тегін ұмытпайтындығын білдіру үшін бөрі басы айшықталған туын қақпасына іліп қоятын».

Бұл аңызда Солтүстіктегі әулеттер тарихының 99 бумасының 87 баянында қайталанады [1.92-93]. Мұндағы бір ерекшелік Апынадан кейін Ақын шадтың п.б. ол өз ұлысын бастап үңгірден шығып нөнелерге бағынышты болуы. Уей патшалығының кезінде Елтеміш (ел болу деген ұғым) қаған кезінде күшейіп нөнелерге қарсы тұруы баяндалған және осы аңыз Жалшы жарғы жылнамасының 197 бума Шекара қорғанысы 13, түрік [1] шежіресінде [1. 311-312] қайталанады. Бұл аңыздағы ерекшелік түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шыққандығы. Олардың ұлыс абасы Абамбек деп аталуы. Ол 17 ағайынды болған. Оның бірі Іді Ныпида ол қасқырдан туған. Бұл екі әйел алған ... оның бірі бір жолда 4-төрт ұл ташқан. Оның үлкенінің аты Нағыз Түрік шад болған. Халқы оны қошеметтеп өздеріне көсем етіп, оған Түрік деген атақ береді. Түріктің балаларының барлығы пешелерінің әулет есімімен аталған. Апына солардың біреуі. Оның лауазымы Ақын шад деп аталады. Аңыздардың айтылуы өзгеше болғанымен түріктердің арғы тегі қасқырдан пайда болды дегенге саяды [1.

314]. Әрине бұлай болуы мүмкін емес, бұл аңыздағы пыңдықтың түбі ол түріктердің тотемі ретінде қасқырға табынуынан пайда болған. Қазақтарда осы күнге дейін қасқырға табынушылық бар. Мәселен, қасқырдың атын тура атамай оны «Бөрі» немесе «Итқұс» деп атауы. Ал жас балаларға, не жақсы аттарға көз тимесін деп қасқырдың терісінен не көзінен кесіп алып тұмар жасап тағыш қою әдет-ғұршы осы күнге дейін сақталып жүр.

Енді аңыздардағы түріктердің тұрғын жерлері мен пайда болған ру-тайпалары туралы деректерге тоқталып көрейік. Уинма жылнамасында түріктер – ғұндардың өзге бір тармағынан таралады десе екінші бір жерінде «Түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі сақ елінен шықты» дейді. Мұндағы ғұндардың өзге бір тармағынан шықты күмән келтіруге болмайды. Өйткені түріктер қытай жазбаларына іліккен кезде ғұндар тарих сахынасынан әлде қашан кеткен. Себебі ғұндар тарих сахынасынан кеткенімен олардың туыстығы тарих сахынасынан кетпейді. Ал түріктерді ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен пайда болған дегенге де құлақ қоюға болады. Жетісу аймағындағы сақтарды зерттеген т.ғ.д. археолог К.Ақышов оларды «Тиграхауда» сақтары [2] деген пікірге келген. Сақтарда ғұндардың бір түрі деп қараймыз. Сондықтан бұл ру-тайпалар туыстас бір кезде пайда болып елдік дәрежеге көтерілген кезде жан-жаққа тарай бастаған. Ал Суинама жылнамасында Түріктердің арғы аталары «Пиндянда» тұрған кірме хулар еді» дейді. Бұл хулар деп қытайлар ғұндарды жаратпаған түрде айтып түріктерді де соларға теңеп отырғаны. Ал соңғы Уей әулетінің патшасы Тәй-у «сақтарды» жойғанда Ашына 500 отбасымен нөнерлерге кірімтал болды» дегенге қарағанда сақтармен көрші отырған түріктер туралы айтылып отырғандығы байқалады. Бұл хабарлардан да байқалатыны ғұн, сақ, түрік тайпаларының көрші отырған ежелгі дәуірлерден көршілес туыстас тайпалар екендігіне дау жоқ.

Солтүстіктегі әулеттер тарихының жылнамасы бойынша да түріктерді ғұндардың өзге бір тармағы болса керек дейді. Ал екінші бір жерде Түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шыққандығы және қайталаңады. Қайталану олардың түп негіздері туыстықты байқатса керек. Ал Жалпы жарғы жылнамасы VIII ғасырдың екінші жартысымен IX ғасырдың аралығында жазылған тәрізді. Қайталаңады.

Енді келтірілген жылнамалардағы түріктердің әдет-ғұршы, салт-санасы, мәдени жағдайлары туралы қарастырайық. Бұл мәселені де кітаптан алынған жылнамалардағы реттік кезімен жазалық. Алғашқы Жоунама жылнамасы бойынша, түріктер салты бойынша шаптарын жайып жүреді, шапанын оңнан солға қарай түймеленеді. Қытайлар солдан оңға қарай түймеленеді. Бұл екі елдің ерекшелігін көрсетеді. Ал біздерде осылай солдан оңға қарай түймелейміз ғой. Бұл өзгеріс қашан пайда болды? Түріктер күмбез пішінді киіз үйде тұрады. Судың тұнығын, шөптің сонысын қуып, көпшіп жүреді. Мал паруашылығымен, аң аулаумен шұғылданады. Қарттарды сыйламайды, қару-қайраты бар жастарды құрметтейді. Бұған келісуге

болмайды. Өйткені егер біз қазақтар түріктердің тікелей жалғасы екендігімізді мойындасақ онда қазақтың үлкенді сыйлау, құрметтеу ғұрпын қайдан алдық. Сондықтан қытайлардың бұлай айтулары шындыққа жанаспайды. Ар-ұяты кем, ежелгі ғұндар сияқты әдеп-иба, әділдік дегендерден жұрдай. Мұндай пікірмен де келісуге болмайды. Елбасыларын алғаш таққа отырғызғанда жасауылдары мен мәртебелілері оны кигізге отырғызып, күн қозғалысы бағытымен тоғыз рет айналады. Әр айналғанда Қарапылар (қарапайым жәй адамдар - С.Ж.) оған тағзым етіп отырған. Мұнан кейін оны атқа мінгізіп, мойнын торғынмен орап демі үзілмейтіндей дәрежеде қылқындырады, «неше жыл қаған боласың?» деп тосын сұрайды. Есеңіреген елбасы нақты айталмайды... Бұл сұрауға мәртебелілер шамамен жауап беретін. Ең ірі ұлығы яғбу, одан кейінгісі шад, одан кейінгісі тегін, одан кейінгісі елтебір, одан кейінгісі тудышбер барлығы төменгі пендермен қосқанда 28 дәреже. Мұндағы елбасын сайлау туралы жазылған дерек біздің халқымыздағы хан сайлаумен ешбір өзгеріссіз бірдей деп айтуға болады. Бізде ақ кигізге отырғызады. Ал әлеуметтік сатылардың атаулары өзгеріске түскен. Олардың 28 дәрежеде болуы түріктерде мемлекеттік басқарудың болғанын толық көрсетіп тұр. Қаған Өтүкен (Моңғолия жеріндегі Қаңғай тауы) тауында тұрғылықты. Оның ордасының есігі шығысқа қаратылады. Бұл күннің шығуына еткен құрмет болуы керек. Мұндай әдет - есікті шығысқа қарату қазақтарда бар. Олар жыл сайын өзінің мәртебелі адамдармен аталарының үңгіріне барып құрбандық шалады. Ал мамырдың ортасында Тарын өзенінде көк тәңіріне тасаттық беріп табынады... Түріктердің жазулары хулардікіне ұқсайды (сақтарды айтады). Бізде табылған Алтын киімді адамның жанынан табылған жазуды түрколог А.С.Аманжолов сақтардікі деп оқыған. Шамасы түріктер жазуды сол сақтардан жалғастырған болу керек. Бірақ жыл қайырып, күн есептеуді білмейді де жердің неше рет көктегені бойынша жыл есебін шығарады. Бұл да дұрыс емес, түріктер жыл қайыруды жақсы білген.

Деректерде түріктердің қару-жарақтары туралы жазылған ол қазақтардікімен бірдей. Туларына бөрінің басының суретін салып қояды, жасауыл сарбазды бөрі деп атаған. Бұл бөріге тотем ретінде табынуды көрсетеді. Алтын ұшты жебе мен балауызды мөрді куәлік ретінде пайдаланған. Түріктер өздерінің ата заңдары бойынша; бүлік шығару, кісі өлтіру, біреудің әйелін зорлау, тұсалған аттың тұсамыс підерін бұзып ат ұрлау өлім жазасымен жазаланған. Біреудің қызын зорласа, оған заттай ауыр айып төлетеді және оған сол қызға үйленуге мәжбүр етеді. Адамды ұрып зақымдағандар зақымның ауыр-жеңілдігіне қарай заттай құн төлейді. Ат немесе басқа зат ұрлаушы сол ұрлаған нәрсенің құнын он есе етіп қайтарады. Мұндай жазалар қазақтарда да бар. Өлген адамды киіз үйге жайғастырады. Балалары, немерелері, туыс-туғандары ер-әйел демей құрбандыққа жылқы, қой шалып, етін әруаққа атап есіктерінің алдына жаяды да атқа мініп, үйді жеті айналып шығады, сонан үйге кірерде беттерін темірекпен жырттып

дауыс шығарады, қан мен жас қосыла төгіледі. Мұндай әдет-ғұрыштар біздің халқымызда ХХ ғасырдың 30-40 жылдарына дейін сақталған. Мен өзім бала кезімде Ұлы Отан соғысына кетіп қаза болғандарды естіргенде әйелдері бетіш жыртқыш, шаптарын жұлғандарды өз көзіммен көргем. ... Күннің сәтін таңдап, өлген адамның өзі мінген атын, тұтынған мүлкін оның денесімен бірге өртейді, белгілі бір мезгілде жерлейді. Көктемде не жазда өлген адамды ағаштар мен өсімдіктердің жапырағы сарғайған кезде немесе түсе бастағанда, ал күзде не қыста өлген адамды гүлдер бүршік жара бастаған кезде жерлейді. Жерлеу кезінде өлген адамдардың туыстары дәл өлген күндегідей тасаттық беріш атпен шапқылап, беттерін жыртады. Қабір басына тас қойылып белгі орнатылады. Қойылған тастың саны өлген адамның тірі кезінде өлтірген адамының санына қарай болады. Жеріміздегі археологиялық зерттеулерден түрік дәуірінің адамдарының обаларында жоғарыда жазылған жерлеу ғұрыштары толық байқалған. Құрбандыққа шалынған қой мен жылқылардың бастары түгел белгіге ілінеді. Бұл күні ерлер де, әйелдер де бір киерлерін иығына іліп қабір басына жиылады. Егер сол топтан жігітке бір қыз ұнаса, ол қайтып барған соң қыз үйіне құда түсуге адам жібереді. Мұндай жағдайда көп ретте қыздың ата-анасы қарсы болмайды. Әкесі (ағасы) әкесінің аға бауыры қайтыс болса, баласы, інісі және аға бауырларының баласы өгей шешесіне, жеңешесіне, жеңгесіне үйлене береді. Тек үлкендері өздерінің баласы есепті адамдардың жесірмен шатасуына болмайды. Қазақта әмеңгерлік деген салт осы түріктерден сақталған тәрізді. Олардың тұрақты орын тепкен мекені жоқ. Бірақ әрқайсысының өздеріне тиесілі жерлері болады. Бұл жерде жартылай көшпелі өмірді көруге болады. Өздеріне тиесілі жері деп жазылуы жазда, қыста тұрақты, жаз жайлауы, қыс қыстаулары болғандықты көрсетеді. Ал күз, көктемде де өздерінің тиісті көктеу-күзеулерінде отырып, көктеуде мал төлдетсе, күздеулерінде мал қыркыш қойларын күйектен өткізген. Ал мұндай өмірді түсінбеген қытайлар мен Европа ғалымдары түріктерді де, қазақтарды да жашай көшіп жүрген деп жазады.

Түріктердің әдет-ғұрышы Суйнама жылнамасында да қайталанады. Мұнда түріктердің ет жеп ақ ішетіні, теріден тігілген, жүннен тоқылған киім киетіні айтылады. Қару-жарақта мүйізбен нақышты садақ, ысқырма оқ, сауыт туралы қосылған. Мүйіз нақышты садақ тәрізді сүйекпен нақыштап жасалған садақ Алматы қаласы жанынан түрік обасынан табылған. Ерлері Чупу дейтін ұтысты, әйелдері доп ойнағанды ұнатады. Чупу ағаштан жасалып, сүйек-мүйізбен әшекейленген бес таспен ойнағандықтан «бесағаш» деп те аталады. Ал доп былғарыдан тігіліп ішіне жүн толтырылып, теуіп ойнайды. Суйнамада түріктердің қымызды мас болғанша ішетіндерін, одан кейін даурығып өлең айтатындарын жазған. Бұл қазақтарда болатын жағдай. Жыңпайтан дегендерден қорқады, әруақты сыйлайды, бақсыға сенеді. Соғыста өлгенді даңқ, ауырып өлгенді намыс санайды. Олардың салты жалшы ғұндармен бірдей.

Солтүстіктегі әулеттер тарихының жылнамасындағы деректер де қайталау. Мұнда қабірдің басына қада орнатылып, үй тұрғызылады, үйдің ішіне өлген адамның бейнесі және оның тірі кезінде өткізген шайқастары баяндалған суреттер салынатыны туралы жазылған. Бұл хабарға қарағанда түріктерде сурет салу өнері болғандығы байқалады. Жазулары хулардікіне ұқсайды деп жазылған. Бұл туралы жоғарыда жаздық.

Жалпы жарғы жылнамасындағы деректерде қайталанады. Мұнда да түріктердің салты байырғы ғұндармен бірдей дейді. Алайда жазуы жоқ деп жазған. Ал кейбір деректерде жазуы хулардікіне ұқсас делінген. Қағанның Өтүкен тауында тұрғылықты тұратыны және қайталанады. Оның жыл сайын өзінің мәртебелі адамдарын бастап, аталарының үңгіріне барып құрбан шалатындығы, ал мамырдың орғасында Тарын өзенінде көк тәңіріне тасаттық беріп табынатындары жазылған. Сонымен түріктердің көкке, тәңірге табынуы ата-бабалар әруағына сыйыну сияқты діни наным-сенімдердің бүгінгі халқымызда сақталуы әдет-ғұрыптың ежелгі дәуірлерден бері қарай сақталып келе жатқанына ешбір дау жоқ. Қазақ халқында тәңір берсің, көк жарылқасын деп алғыс айтса, Тәңірберген деген атта қойылған. Ал қарғаса көк соқсын, тәңірбұйырмасын деп реніш білдірген.

Кітапта түріктер мен қытайлар арасындағы саяси қарым-қатынастар туралы деректер өте ырғын берілген. Материалдар түріктердің ұлыс-ұлыс болып тұрған кезінен мемлекеттік дәрежеге көтерілген кезіне дейін, одан батыс, шығыс Қағанат болып бөліну кездеріндегі қытай елімен болған саяси және әлеуметтік қатынастардың мән жайы толық беріліп отырған.

1-сурет.

2-сурет.

Түріктер мен қытайлар арасындағы қарым-қатынас 545 жылы басталған. Оны Қытайдан түрік ұлысына келген елшіліктен байқауға болады. Қытайдың Тәйзу патшасы түріктерге өзінің елшісін жібереді. Осы елшіні түрік елі зор қуанышпен қарсы алып былай дейді: «Бүгін ұлы қағанаттан (Қытай патшалығын айтып отыр) елші келді, енді еліміз көркейетін болды» деп түркілердің ел-жұрты бірін-бірі құтықтап қуанған. 546 жылы Тамын жергілікті бұйымдарын Қытай патшасына тарту етуге елшісін жіберген. Міне осы кезден бастап екі елдің арасында дипломатиялық байланыс басталған тәрізді. Тамын біздің академиялық баспадан шыққан «Қазақстан тарихының I томында орхан жазуы бойынша «Бумын» аталып жүр. Осы Тамын Анагүйді жеңген соң өзін «Елтеміш» қаған деп атаған, ол ел қағаны деген сөз. Бұл ғұндардың «Тәңіркүтымен» бірдей. Ал тәңіркүты деген сөз «Тәңір ұлы», «Көктің ұлы» деген мағына береді. Ал Тұмын қаған өзінің әйелін «Қатұн» деп атаған. Бүгінде қазақтар «қатын» сөзін «әйел» сөзімен сыпайы түрде айтып жүр. Деректе қатын сөзі ежелгі «Әтшеге» тең деліген. XIX-XX ғасырдың басында «Әтше» сөзі айтылатын, бүгінде әдеби пығармаларда «Әтшесі» әйелі деген сөздер кездесіп қалады. Біздің «тәңір», «қатын», «әтше» сөздерін ғұндардан түріктерге, түріктерден бізге дейін жетіп айтылып жүруі халқымыздың түп негізі қайдан басталатынына ешбір дау болмайтындығын көрсетеді.

Алайда аңыз бойынша түріктердің пайда болғаны және олардың тарихын Апынадан бастау шындыққа тура келмейді. Өйткені жылнамалардың бірінде түріктер ғұндардың өзге бір тармағынан таралады десе, екінші бір деректе ғұндардың солжүстігіндегі сақ елінен шыққан делінеді. Ал Суйнама жылнамасында «кірме хулар» еді дейді. Бұл

деректерден шығатын тұжырым түріктердің ғұндардың туыстас аталас ру-тайпалар болғандығын көрсетеді. Түріктердің қытай жазба деректеріне кейін түсуі ғұндар тарих сахынасында беделі күшті болып тұрған кезде түріклер елеңбеген, ол кезде олардың аты да аңызға шықпаған. Ал ғұндар солтүстік батысқа қарай ауғанда, тарих сахынасына түріктер көтерілген деген ой туады. Енді олар нөнелерге бас көтеріп, өздерінің тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін ұлы қорғанға қарай жылжып ғұндардан босаған жерлерге ие болып Қытай патшаларымен қарым-қатынас басталады. Оны Бумын қағанның Қытай патшасының қызына үйленуінен байқауға болады. Бұдан кейін түрік қағандары да Қытай патшаларының қыздарына үйленіп саяси қарым-қатынас үзілмеген. Қытайдың Жоу Чи патшалықтары Таспар қағанмен қарым-қатынас кезінде оған (Таспар қағанға) жақсы көріну үшін бірімен-бірі бәсекелесте болып, оған (Таспарға) сыйлық ретінде қазыналарын аямаған. Бұған масаттанған Таспар қол астындағыларға «Күңгейдегі екі ұлым (екі патшалықты айтады) аман болса, маған деген адалдықтарынан айнымаса еш нәрседен кемдік көрмеймін деп мақтанушы еді».

Түрік қағанатының екіге бөлінуі Мұқан қағанның ұлы Төременнен басталса керек. Осы бөлінуден кейін бұлар да Қытай патшасына жағыну үшін өздерінің сый-сыраштарын жіберіп, қолдау көрсету үшін күш сұрап отырған. Қытай патшалары түріктердің мұндай сұраныстарына қолдау көрсетпеген. Бірақта екеуінің бірігіп кетпеуіне көңіл бөліп, олардың іс-әрекеттеріне бақылау жасап отырған. Ал түрік қағандарына қыздарын бергенде оларды жансыздар ретінде ұстаған. Мұндай әрекет Үйсіндер кезінен белгілі. Егер патшалар өз қыздарын бергісі келмесе не қыздары болмаса онда өз сарайларындағы қыздарды өз қыздары деп ұзатып, оларға жансыздық жасау жолдарына әдіс-тәсілдерді үйретіп жіберіп отырған.

Түрік қағандарының күштерін Қытай патшалары өздерінің көрші елдеріне жорық жасағанда пайдаланып отырған. Мәселен Кореяға аттанғанда түрік қағандары Қытай сарбаздарымен бірге болған.

Кітапты пайдаланғанда кездесетін қиындықтар: Біріншіден қытай мен түріктер арасындағы жақын тұрған жерлердің картасын берген дұрыс болар еді. Өйткені жер аттары берілгенде олардың қай жерде екендігін білу мүмкін емес. Екіншіден қытай патшаларымен түрік қағандарының кестесін берген дұрыс болар еді. Өйткені қайсы патшаның кезінде қайсы қағанның қатар болғанын біліп кестеден қарап отырған кітаптың ғылыми жағын игеруге ыңғайлы болар еді. Үшіншіден кітапта қазақша түсінуге қиын сөздер көптеп кездеседі. Сол сөздердің жанына жақпаның ішіне түсінікті сөздерін жазу керек еді. Мәселен: 98 б. «Шырамана», «Випакака», «Кошпір», «Наз науша», (105 б.) «Тұрбасы болған», (160 б.) «Жынгуан» (160 б.), «Науғасы» (160 б.), «Құмбел» (23 б.), «Аңкос» (264 б.), «барануас» (267 б.), «Төбенай» (255 б.), «Жебеуіл» (255 б.), «Көктеуіл» (254 б.), «аду тоқсауы» (254 б.), «бесіркін» (254 б.). Мұндай қиын сөздер көптеп кездеседі. Осы сөздердің жанына жақпаның ішіне түсінікті қазақшасын жазса жақсы болар еді.

Мұндай кемшіліктерге қарамастан бұл кітаптың халқымыздың тарихын зерттеушілерге берер пайдасы өте зор. Екінші бір ескертетін жағдай түрік зираттарынан шыққан археологиялық материалдардың суреттерінің берілуі қазақ халқының материалдық бұйымдарымен ұқсастығы бір өзеннің екі жағасындай бірін-бірі қайталап отырғандай. Әсіресе түркі белбеулері мен үзеңгілері (С) бір-біріне өте ұқсас. Ал Қытай суретшілерінің салған түрік теміршілерінің суреті (С) дәл XIX-XX ғасырлардағы қазақ темір ұсталарының ұстаханаларынан ешбір айырмашылығы жоқ. Ондай ұстаханаларды мен өзім бала күнімде XX ғасырдың 50-жылдарында ауылымыздан көрген едім. Ал Жетісу аймағында археологиялық зерттеу жұмыстарының кезінде сондай ұстаханалардың орындарын тауып зерттегенмін.

Қорытындылай келгенде түркілер дәуірінен қалған рухани, мәдени, материалдық, әдет-ғұрып, салт-сана біздің халқымызда толығымен сақталған. Сондықтан да халқымыздың халық болып қалыптасуы, оның түп-тамыры ежелгі түркілерден қалыптасып бізге жеткен дейміз. Қытай деректерін алғаш рет қазақшаға аударып қазақ тарихшыларына мүмкіндік туғызған ғалымдарға үлкен рахметімізді айтамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ұлы Түрік қағанаты. ҚХР Шыңжаң жастар өрендер баспасы. Үрімжі 2006, 27-28 бб.
2. К.Ақишев, Кушаев. Древняя культура саков и усуней долине реки Или. А.,1963

REZUME

ZHOLDASBAEV S. (Turkistan)

BIG NEWS FOR SUBSTANTIAL AND DEEP STUDYING THE TURKIC PERIOD (VI-X cc.)

The article deals with the Chinese sources describing lives of Turkic period (VI-X cc.).

МАЗМҰНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

<i>Бекжан О.</i> (Түркістан)	Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы	3-35
<i>Beĵan O.</i> (Türkistan)	Popravki k čteníu Issykского письма, исполненные в 2009 году, и значение новых неизвестных мелких письменных знаков на серебряной чашечке. Esiĵ yazısına 2009 yılında yapılan düzeltme ve ondaki Küçük yazılan anlamı Executed in 2009, and the importance of these newly unknown small characters written on a silver cup	
<i>Жумагулов Ч.</i> (Кыргызстан)	Некоторые вопросы интерпретации Таласских памятников древнетюркской письменности	36-47
<i>Jumagulov Ç.</i> (Kırğızstan)	Көне түркі жазба ескерткіші Талас жазуын зерттейдiң кейбір мәселелері Eski Türk yazılanından Talas abidelerinin bazı meseleleri Some questions interpretation Talas monuments of the ancient turkic writing	
<i>Манчурина Л.Е.</i> (Якутск)	Стилеобразующие конструкции устного поэтического синтаксиса якутских алгысов: <i>обращения</i>	48-56
<i>Manchurina L.E.</i> (Yakutsk)	Якут ауыз әдебиетіндегі поэтикалық синтаксис құрамындағы алғыс-қаратпалардың ауыз әдебиетінің жанрлық стилін айқындаушы құрылымдары Yakut sözlü edebiyatı poetik sentaksisindeki şükran ve hitap kelimelerinin sözlü edebiyattaki janr tarzını belirici biyüneleri Stylistics constructions of oral poetic syntax Yakut alıys: <i>references</i>	
<i>Құмарұлы Я.</i> (Үрімжі)	«Қас» (қаш) түбірі және өзен-су аттары	57-66
<i>Qumarılı</i> (Urımsı)	Корень «кас» (қаш) и названия рек и озер Has (Haş) kelimesi ve nehir, su adları The root of 'kas' (kash) and names of rivers and lakes	
<i>Байниязов А.</i> (Түркістан)	Түркі тілдері сөздіктерінде етістіктердің атау сөз ретінде берілу жайы	67-71
<i>Bayniyazov A.</i> (Turkistan)	О видах и способах передачи глаголов в реестрах тюркоязычных словарей Türk Dilleri Sözlüklerinde Fiillerin Madde Başı Olarak Verilmesi Üzerine The usage of verb items in dictionaries of turkish languages	
<i>Жұмашова Ж.А.</i> (Алматы)	Жеті ата тіркесімен келетін тұрақты сөз тіркестерінің ағылшын тіліне аударылу мәселесі	72-79
<i>Jumashova J.A.</i> (Almatı)	Проблемы перевода на английский язык устойчивых словосочетаний встречающихся с сочетанием жети ата “Yedi dede” tamlaması ile verilen söz takımı ingiliz diline tercüme etme meselesi Problem of translation of stable phrases into english with a combination of ‘zheti ata’	